

BUZINKAY GÉZA

AZ EGYETEMI NYOMDA ÉS ORVOSI-TERMÉSZETTUDOMÁNYOS SZAKIRODALMUNK KIALAKULÁSA

Az 1577-től fennálló, majd az 1640-es években új életre kelő nagyszombati nyomda az ellenreformáció kiadójaként tett szert nagy hírre Magyarországon és Európában.¹ Ez egyúttal meghatározta kiadott munkáinak jellegét is. A Pázmány alapította nagyszombati egyetem és a hozzá csatolt nyomda egyaránt elsősorban jezsuita volt. A megjelenő művek jobbára teológiai és filozófiai, később jogi és történeti tárgyúak voltak. A jezsuita rend feloszlata után (1773), az alig korábban alapított orvosi kar (1769) működésével együtt, szemmel láthatóan nagyobb részt vállalt a természettudományok fejlesztésében, mégis uralkodó maradt „humán” kiadói irányvonala, mely a 18—19. század fordulójától különböző nyelvű nyelvészeti és szépirodalmi kiadásokkal is gazdagodott. A 18. század utolsó harmadától ugyancsak szembetűnő volt „állami nyomda” jellege: a legtöbb hivatalos nyomtatványt itt adták ki. (Joggal nevezhetjük annak a törvénygyűjteményeken kívül pl. a gyógyszerészabványokat, tágabb értelemben pedig a hivatalosan előírt tankönyveket.)

A Győry Tibor által készített első rendszeres orvostudományi bibliográfián kívül² Peleskei Lajos kéziratos bibliográfiája (a 19. század közepétől 1947-ig) dolgozta fel teljességre törekvően a magyar orvosi irodalmat.³ Mind ez ideig nem készült azonban hozzávetőleges felmérés sem arról, hogy melyik kiadó vagy nyomda milyen részt vállalt e tudományágak hazai meggyökereztetésében és fejlesztésében. Mindez tehát, ami az alábbiakban következik, részben hipotézis jellegű, részben csonka vagy megválaszolhatatlanul felmerülő kérdés éppen a megbízható összehasonlító anyag hiányában.

Az orvosi-természettudományos kiadások általános adatai

Győry említett bibliográfiája a 19. sz. végéig több mint 15 000 művet tartalmaz — köztük szerepelnek azonban a magyar vonatkozású külföldi publikációk is. Ezek pedig a 18. század végéig a túlnyomó többséget képezték, a 19. században is jelentős százalékot tettek ki (főleg Bécs révén). Mindent összevetve elfogadhatónak tűnik, ha legalább 40%-ot külföldi kiadásnak fogadunk el. Így tehát maximum mintegy 9000 orvosi és kapcsolódó természettudományos művet nevezhetünk magyarországi publikációnak.⁴

¹ FITZ József: *A magyar könyv története 1711-ig*. Bp. 1959. 145.

² GYÖRNY Tibor: *Magyarország orvosi bibliográfiája 1472—1899*. Bp. 1900.

³ KOZOCSA Sándor: *A magyar orvostudományi és egészségügyi bibliográfia a kezdetektől napjainkig*. MKsz 1961. 190—196.

⁴ Szinnyei József 1875-ig állította össze Magyarország természettudományi és matematikai könyvészetét, melyben az orvosi szakirodalom is megtalálható. 1875-ig 9821

Az Egyetemi Nyomda első háromszáz évében, 1877-ig 398 orvosi és természettudományos munkát adott ki 449 kötetben; ezeken felül 4 folyóiratot is (ez a szám nem tartalmazza bérmunkáit, melyeknek nem 6 volt kiadója).⁵ Ez a kilencezer magyarországi kiadványnak 4,42%-a. A kiadott orvosi-termesztudományi kötetek összoldalszáma 52 300 lap felett volt, vagyis a kötetek átlagosan majdnem 120 oldal terjedelműek voltak. A művek nagy része eredeti munka volt (338) és első kiadás (349) -- nem számítva a szorosan vett hivatalos kiadványokat és folyóiratokat.

A legjelentősebb időszak: 1770—1870}

Nehéz egyértelmű választ adni arra a kérdésre, vajon a mintegy négy és fél százalékos részesedés jelentős volt-e vagy sem. Ha az Egyetemi Nyomdát a 17. század közepétől egyik legnagyobb nyomdának tekintjük, alacsonynak tűnik ez a szám, ha viszont a fent említett „szakterületeit” tartjuk szem előtt, nem elhanyagolható, az adott tudományágak fejlődését, illetve fejletlenségét tekintve pedig érthető. Sokat mond még e tekintetben a 120 oldalas kötetenkénti átlagméret is, mely ha alig van is összefüggésben a tartalmi jelentőséggel, de mindenképpen a művek tekintélyességének fokjelzője lehet.

Az Egyetemi Nyomda orvosi-termesztudományos műveinek megoszlása. 1577—1877

idő	orvostudományi	ismeretterjesztő	természtudományi	disszertációk, tézisek	hivatalos kiadvány	tan-könyv	egyéb	összesen
16. sz.	—	1	—	—	—	—	1	2
17. sz.	2	1	3	—	1	—	1	8
1700—1749	2	—	3	2	2	—	1	10
1750—1769	—	—	—	6	—	6	—	12
1770—1799	3	2	2	58	—	20	2	87
1800—1809	3	—	2	—	5	4	1	15
1810—1819	18	1	1	2	5	3	—	30
1820—1829	4	—	—	28	2	1	1	36
1830—1839	11	2	—	111	5	2	1	132
1840—1849	1	2	1	17	2	2	1	27
1850—1859	—	—	—	—	1	—	1	2
1860—1869	17	—	—	—	2	4	5	28
1870—1877	—	1	—	—	4	—	4	9
Össz.:	61	10	12	224	29	43	19	398

műről tudtak, tehát a század végéig számítva a matematikai művek nélkül, de számolva a hiányokat is, reálisnak látszik a 9000 hazai orvosi-termesztudományos mű elfogadása. — SZINNYEI József: *Magyarország természettudományi és matematikai könyvészete 1472—1875.* Bp. 1878.

⁵ A nagyszombati egyetemi orvosi kar megindulása (1770) előtti időszakból minden természettudományos vonatkozású művet figyelembe vettem — kivéve a csillagászati-asztrológiai és matematikai munkákat. Ettől kezdve csak azok szerepelnek az adatokban, melyeket az orvosi karon oktattak, tehát: természettan, kémia, botanika, állattan és ásványtan.

Az 1770-es évektől változás látható az orvosi-természettudományos művek kiadásában. Az addigi lassú számemelkedést három évtizedes ugrásszerű fejlődés követi. Témakörünkben összesen 87 mű jelent meg — több mint a következő harminc évben — köztük 20 tankönyv és tankönyvjellegű tudományos munka s 58 disszertáció. Ezt követően az 1830-as évtized emelkedett ki ismét, amikor összesen 132 mű hagyta el az Egyetemi Nyomda sajtóit; mégha ezek közül 111 disszertáció volt is. Itt azonban a pusztaság szám már félrevezető. 1785 és 1816 között az orvosi karon nem készültek disszertációk — bár II. József eltörölő intézkedése csak 1785—1790-ig volt érvényben.⁶ A disszertációkat nem tekintve, a 19. század első felében hullámozott az évtizedenként kiadott művek száma:

az 1800-as évtizedben 15
 az 1810-es évtizedben 28
 az 1820-as évtizedben 12
 az 1830-as évtizedben 21
 az 1840-es évtizedben 10.

Ez azt jelenti, hogy ekkor évente átlag 1—2 orvosi-természettudományos munkát jelentetett meg az Egyetemi Nyomda, sőt érdekes módon az 1810-es évtizedben adta ki a legnagyobb mennyiséget. A legtöbb orvostudományi munka (18) is ebben az évtizedben jelent meg. Jelentős szám ez, még akkor is, ha hozzájárult három olyan mű, melyet a magyaron, latinon és németen kívül az ország nemzetiségeinek nyelvén is megjelentettek (Bene és Szathmáry himlőoltási, Tolnay marhavész-megelőzési munkája).

A Semmelweis Orvostudományi Egyetem Könyvtárának — az egykori egyetemi orvoskari könyvtárnak — a 19. század első feléből származó anyagában 65 hazai kiadású monográfia található a klinikai területekről (bábakönyvek, himlőoltási művek, disszertációk, kolerajelentések és kozmetikával foglalkozó munkák nélkül).⁷ Az Egyetem egyik kari könyvtáráról lévén szó, joggal feltételezzük, hogy az Egyetemi Nyomda e témában kiadott összes kiadványa megtalálható közöttük. E művek közül — számításaink szerint, a nemzetiségi nyelvű kiadványokat nem tekintve — 25 készült az Egyetemi Nyomdában, vagyis 38,5%-uk. Ez az arány is világosan jelzi, hogy ekkor a Nyomda döntő szerepet játszott az orvosi könyvkiadásban.⁸

Az 1850-es évek csendje után a számban is jelentőset produkáló 1860-as éveket (27 mű) újabb visszaesés követte. Az 1870-es éveken túl már nincsenek pontos adataink, de nyilvánvalóan sokat leadott az Egyetemi Nyomda abból a jelentőségéből, melyet egy évszázadon keresztül őrzött. Századvégi kiadói katalógusában már egyetlen orvosi-természettudományos munkát sem találunk.⁹ Ez a kor azonban már nemcsak a magyarországi elméleti orvostudomány gyors

⁶ RÉTI Endre: *Egykori doctori dissertatiók*. Bp. 1974. 4.

⁷ SZÉKELY Sándor: *A magyarországi orvosok szakmai tájékozódási forrásai a XIX. sz. első felében. Communicationes de Historia Artis Medicinae* 57—59 (1971). 273—274.

⁸ GYÓRY i. m. bibliográfiája alapján az a gyanúnk, hogy ebben a korban pl. a TRATTNER és a LANDERER nyomda e területeken mennyiségileg megközelítette az Egyetemi Nyomda kiadói tevékenységét. Am a megbízások hullámozása szerint ezeké egyenlőtlenebb volt s valószínűleg színvonalban és jelentőségben is kiegyensúlyozatlanabb.

⁹ Jegyzék a magyar királyi Tudomány-Egyetemi Nyomda igazgatóságánál készületben tartott ... nyomtatványokról. Bp. 1897.

fejlődésének, hanem a nyomdák-kiadók gomba módra szaporodásának kora is. A nagy mennyiségben megjelenő szakmunka többé már nem köthető egy-egy kiadóhoz.

A kiadások fő megrendelői: az Egyetem és a helytartótanács

A mennyiségi adatokat tekintve is bizonyos, hogy az 1770 és 1870 közötti évszázadban volt a legnagyobb az Egyetemi Nyomda jelentősége az orvostudományi és rokonterületi szakirodalom szempontjából; illetve az orvosi-természettudományos művek ekkor foglalták el kiadványai között a viszonylagosan legnagyobb helyet. Politikai és művelődéstörténetünkben egyaránt élesen elkülönülő korszakokat foglal magában ez az évszázad. Mégis az Egyetemi Nyomda orvosi-természettudományi kiadásainak alakulásában egyedül a Bach-korszak nyomát fedezhetjük fel. Erre az érdekes jelenségre a magyarázatot csakis az Egyetemi Nyomda jellegében, igazgatási, működési formájában leljük meg. Az 1779-ben megkapott szabadalom után a tankönyvkiadás maradt fő kiadói területe 1851-ig, amikor megfosztották a többi mellett e privilégiumától is egy évtizedre.¹⁰ Az Egyetem nyomdájaként nemcsak annak alárendelt része volt, hanem kiadói működésében közvetlenül érvényesült a helytartótanács irányítása is.¹¹ Az Egyetem szempontjából az orvosi kar igényei és tevékenysége, a helytartótanács oldaláról pedig a hivatalos nyomtatványok (gyógyszerárszabványok, járványokkal kapcsolatos rendszabályok, illetve tájékoztató és felvilágosító munkák stb.) vagy a nehezen eladható és ezért a kiadónak rossz üzletet jelentő tudományos munkák sürgetése vagy megrendelése szabta meg munkáját.¹² Az Egyetem és a helytartótanács igénye legtöbbször nem is volt elválasztható egymástól. Mégis pl. már 1802. március 17-én a helytartótanács sürgette és kötelezte az Egyetemi Nyomdát magyar nyelvű művek kiadására.¹³ Ekkor az orvosi művek közül még csak magyar nyelvű tankönyvirodalmunk úttörőjének, Rácz Sámuelnek *Orvosi praxis* című műve hagyta el a nyomdát. Az 1810-es évtizedre már 5-re nőtt a magyar nyelvű munkák száma, s érdekes módon majd visszacsúszott az 1820-as években. A magyar nyelvűség kérdésében a helytartótanács volt egyértelműen a kezdeményező fél sokáig, az orvosi kar ellenére.¹⁴

¹⁰ IVÁNYI Béla—GÁRDONYI Albert—CZAKÓ Elemér: *A királyi magyar Egyetemi Nyomda története 1577—1927*. Bp. (1927), 106, 156.

¹¹ I. m. 95-től.

¹² A tudományos munkák eladási nehézségére utal rendkívül magas árak. Míg pl. MOLNÁR János három kötetes verses természettana (1780) kötetenként 7 krajcárba került 1799-ben és 18,21, ill. 18 krajcárba 1827-ben, addig JASZLINSZKY András egy kötetes fizika-tankönyve (1761) 2 forint 9 krajcárba került 1799-ben és 3 forintba 1808-ban, SCHRAUD Ferenc *Historia pestis Syrmienensis* c. kétkötetes műve (1802) 8 forint 56 krajcárba, RÁCS Sámuel kétkötetes *Orvosi praxis-a* (1801) 4 forint 27 krajcárba került 1827-ben. Egyébként e művek alacsony példányszámára utal, hogy az Egyetemi Nyomda katalógusaiban rendkívül kevés orvosi-természettudományos munka szerepel, s azok többsége is ismeretterjesztő jellegű. L. Catalogus generalis diversorum librorum in linguis diversis cum specialibus appendicibus tam librorum praescriptorum scholasticorum in genere, quam slavo-serbicoorum et valachicoorum. Buda 1799.; Catalogus eorum antiquorum typographiae reg. universitatis librorum qui adhuc in paucissimus exemplaribus venales prostant, et non facile amplius reimprimentur. Buda 1808.; Catalogus librorum qui in typographia r. universitatis hungaricae in v. v. venales prostant. Buda 1827.

¹³ GYÓRY Tibor: *Az orvostudományi kar története 1770—1935*. Bp. 1936. 253. A helytartótanács ugyanakkor kötelezte az egyetemet, hogy az egyetemi alapból honorálja a szerzőket.

¹⁴ R. HARKÓ Viola: *A magyar orvosi szaknyelv kialakulása és a magyar nyelvű oktatás bevezetése az pesti orvosi karon. Comm. Hist. Artis Med.* 51—53 (1969). 234.

Később meg ugyancsak közvetlenül a helytartóság rendelte el Linzbauer Ferenc egyetemi tanár egészségügyi törvénygyűjteményének (*Codex sanitario-medicinalis Regni Hungariae*) kiadását is (1852),¹⁵ mely mű legalább annyira tudományos munka volt, mint amennyire a hivatalos kiadványok közé sorolható.

Az orvosi kar igényei elsősorban a kötelezően előírt egyetemi tankönyvek kiadásában jelentkeztek. Az orvosi karon 1770-től 1848-ig 104 mű szerepelt tankönyvként. Mivel azonban előbb csak a tárgyként megnevezett szerzők művei voltak előírva — csak az 1780-as években nevezték már meg a műveket is¹⁶ — és a „conformetur” elve alapján a bécsi orvosképzéshez kellett igazodni alapvető kérdésekben, tehát a szerzők és művek is túlnyomó többségben idegen professzorok és külföldön nyomott művek voltak. A karigazgató ajánlása után a helytartótanács és az udvari kancellária által jóváhagyott tankönyvek közül az egész korszakban mindössze 23 mű származott a magyar egyetem valamelyik tanárától¹⁷ és ezek közül is csak 9 jelent meg az Egyetemi Nyomdánál (a többiek zöme Bécsben).¹⁸

A tankönyvirodalommal szorosan — eleinte szétválaszthatatlanul — összefüggött a magyarországi szakirodalom kialakulásának kérdése. Ennek is gócpontja az Egyetem volt. A 18. század végén néhány professzora (Plenck, Winterl, Trnka, Rác stb.) kezdte meg a korszerű értelemben vett szakirodalom művelését. Több művük az Egyetemi Nyomda kiadásában vagy nyomásában jelent meg, olykor több kiadásban is. Később is majdnem kizárólag az orvosi kar tanárai jelentették az Egyetemi Nyomda szerzői gárdáját.

Az orvosi kar igényei közé tartozott a disszertációk kinyomatása. (Az írásos disszertációk kötelezettsége 1848-ig állt fent.) Ezt azonban a hallgatók maguk intézték: fedezték a kinyomatás költségeit, disszertációjukat pedig szétosztották a tanárok, bel- és külföldi szakemberek között.¹⁹ Értekezésüket tehát elvileg bármely kiadónál nyomathatták. Mégis 1770 és 1785 között túlnyomóan (58), az 1830-as években pedig legnagyobb mértékben (111) az Egyetemi Nyomdát foglalkoztatták.

Az 1860–70-es években a korábbi évtizedenkénti 1–1-ről 4–5-re nőtt az egyetemi orvoskari tanárok által elmondott és az Egyetemi Nyomdánál kiadott ünnepi és megemlékező beszédek száma. Ezek a nyomtatványok is az egyetem igényei közé tartoztak.

¹⁵ A szerző 1852. május 7-én folyamodott GERINGERhez, a helytartóság elnökéhez műve kiadása miatt, mivel neki nem volt rá pénze. GERINGER intézkedett, hogy az Egyetemi Nyomda saját költségén nyomja ki a művet. Még ebben az évben meg is jelent három kötete (I. II. III/1.) 700 példányban, s fedezték is a kiadás költségeit. Az 1860-ban megjelent újabb három kötetből (III/2–4.) azonban 400 megmaradt. Az Egyetemi Nyomda kérte a Helytartóságot, hogy ajánlja a közhivatalok egészségügyi közegeinek, ettől azonban ez már elzárkózott (1861. március 27.). OL D 210 (7) 29. 1/a.

¹⁶ GyÖRY i. m. 1936. 50. 142.

¹⁷ HÖGYES Endre: *Emlékkönyv a Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem orvosi karának múltjáról és jelenéről*. Bp. 1896. 116–122.

¹⁸ Az előírt tankönyvek természetesen, néhány kivételtől eltekintve, latin és kisebb számban német nyelvűek voltak.

¹⁹ HÖGYES i. m. 16.

A kiadványok nyelve

Feljebb már szót ejtettünk a kiadványok nyelvéről. Orvosi-természettudományos kiadványaink nyelvének alakulása eltérést mutat irodalmi és más tudományági szaknyelvünk alakulásától. Magyarországon az orvostudomány nyelve sokáig a latin, majd még a 19. század közepén is elsősorban a német volt,²⁰ nem kis részben a német származású, nemzetiségű és iskolázottságú orvosok nagy száma miatt.²¹ Ez teszi érthetővé, hogy múlt századi és korábbi anyagot tartalmazó orvosi könyvtáraink anyagában túltengenek a latin és német nyelvű munkák s a külföldi kiadások. E két, Kelet-Közép-Európában nemzetközi tudományos nyelvnek tekintett nyelven művelve az orvosi tudományokat és praxist, hazai orvosaink nemcsak diplomájukat szerezték 1770 előtt kizárólag, s utána is még sokáig jelentős számban külföldi egyetemeken, de a szakirodalmat is ott szerezték be — sőt a 18. század közepéig szakirodalmi működést is többségükben még csak külföldi tartózkodásuk idején fejtettek ki. Mindebből következik, hogy a hazai szakirodalom kiadására lassan alakult ki az igény. Állandósulásáról és folyamatos fejlődéséről csupán attól az időtől kezdve beszélhetünk, amikor a felvilágosult abszolutizmus uralkodói (Mária Terézia és II. József) megszervezték a hazai egészségügyet és orvosképzést. Magyar nyelvű szakirodalomra pedig — az ismeretterjesztés igénye után — először a sebész-hallgatók oktatásánál volt szükség (Rácz Sámuel tankönyvei), majd a falusi egészségügyi személyzet (sebészek, bábák) számára írt munkákban. A magyar irodalmi nyelvújítás, a reformkor szelleme és a tudományok önálló művelésének igénye csak lassan tört utat az orvostudományi szakirodalomban az 1830-as években (ekkor is még a többségében latin nyelvű disszertációk nagy száma erősen a latin oldalára billentette a mérleg nyelvét), s véglegesen majd csak az 1860-as években vette át a vezérszerepet a magyar nyelv. Ebben a folyamatban találjuk meg magyarázatát annak, hogy az 1850-es évekig az Egyetemi Nyomda orvosi-természettudományos munkáinak legnagyobb része latin nyelvű volt (281 mű), s hogy a német nyelvű könyvek száma igen alacsony volt (24), messze mögötte maradván még a magyar nyelvűeké is (90).

Az Egyetemi Nyomdában 1831-től az 1870-es évekig kiadott 4 orvosi-természettudományos vonatkozású folyóirat mindegyike magyar nyelvű volt. Ez a tény — a folyóiratok tartalmán túl — igen nagy jelentőségű volt szaknyelvünk kialakulása és meggyökerezése szempontjából.

A szlovák, román, szerb, horvát és más nemzetiségű orvosok művelődési forrása a 19. század közepéig azonos volt a magyarokéval. Ez okozta, hogy a történelmi Magyarország nemzetiségeinek nyelvén jelentős számú könyvet kiadó Egyetemi Nyomda az orvos- és természettudományok területén csak néhány művet bocsátott ki (1770 és 1840 között 9 szerb, az 1810-es években 2 román és 1—1 szlovák, illetve horvát nyelvű orvosi-egészségügyi mű hagyta el sajtóit). E művek is olyan munkák — többségükben fordítások — melyek éppúgy szoltak a nagyközönséghez mint az orvosokhoz; tehát közegészségügyi érdekű művek (mint pl. Bene és Szathmáry himlőoltási munkái).

²⁰ SZÉKELY i. m. 269—275.; R. HARKÓ i. m. 231—240.

²¹ L. erről bővebben: BUZINKAY Géza: *Medical Society in Hungary in the Middle of the 19th Century*. Acta Congressus Internationalis XXIV Historiae Artis Medicinae, Budapest 1974. Bp. 1976. s. a.

Már a tartalmi kérdésekhez közelít, ha az Egyetemi Nyomda első háromszáz évének orvosi-természettudományi kiadványait fordítási és első kiadási szempontból megnézzük. A hivatalos kiadványokat nem tekintve, mindössze 31 mű volt fordítás, a 224 disszertáción kívül, más 114 mű eredeti munka volt, igen kevés kivételtől eltekintve, hazai szerzőtől. A disszertációk természetesen egyúttal első kiadások is voltak, ezen kívül még 125 kiadvány ugyancsak. A 20 magasabb számú kiadás vagy utánnomás között nagyjából felét azok képezik, melyek már első kiadásban is az Egyetemi Nyomdában jelentek meg.

Az általános adatok és mennyiségi mutatók csak érzékeltethetik az Egyetemi Nyomda kiadói tevékenységének ezen oldalát. Tényleges jelentőségének felméréséhez nélkülözhetetlen, hogy kiadványainak tartalmával, jelentőségével is foglalkozunk.

A vallás és filozófia oldaláról közelítő 16–17. századi művek

A 16–17. században összesen 10 olyan kiadványa jelent meg, mely akár távolról is orvosi-természettudományos vonatkozású. A 16. századból Pécsi Lukács két munkáját nevezhetjük meg. Kevésbé *Az test körül való hét irgalmaságnak cselekedeteiről* című művét (1598), inkább *Az keresztény szüzeknek tisztességes koszorúját* (1591). Ez utóbbi — egyébként németből fordított, átdolgozott és elsősorban valláserkölcsi munka — azáltal emelkedik ki a század magyar nyelvű orvos-botanikai irodalmából (Méliusz Juhász Péter, Beythe András, Francovith Gergely), hogy az első növényábrázolásokat közli hazánkban. Művének második részében 20 virág saját metszésű képét közölte — L. Martini műve nyomán (1581) —, és erényeket szimbolizáló szerepük mellett rövid növénytani leírásukat is adta, megemlítve orvosi hasznukat.²² Könyvészeti szempontból igen nagy ritkaság.

A nyolc 17. századi mű közül négyet nem lehet teljes biztonsággal az Egyetemi Nyomda kiadványának nevezni. Közülük a *Laus Podagrae, azaz az Köszvénynek dicséreti* című satirikus irat érdemel nagyobb figyelmet, ami hely, nyomda és évszám nélkül jelent meg. Az ó- és középkorban egyaránt elterjedt műfaj névtelen magyar megszólaltatója J. Pontanusnak, a jezsuita iskoladráma alapítójának, a barokk humanizmus nagy alakjának művét követte. Éppen ez a jezsuita vonatkozás teszi lehetővé, hogy ne zárjuk ki az Egyetemi Nyomdában történt kiadását.²³

A többi azonosíthatatlan kiadvány közül az egyik érdektelen irat, egy másik pestis-traktátus, a harmadik pedig egy pozsonyi kiadású, jezsuita emblémával ellátott népszerűsítő munka az olajok hasznáról, mely újabb kiadásban még 1744-ben is megjelent.

Botanikai vonatkozásai miatt itt is szót kell ejtenünk a magyar kertészeti és mezőgazdasági irodalom egyik legjelentősebb művéről, Lippai János *Posoni*

²² RMN Y 670.; A. FLATT Károly: *Pécsi Lukács és botanikai műve*. Természettudomány Közlöny 1900. 456–469.; GOMBOCZ Endre: *A magyar botanika története*. Bp. 1936. 29–63.

²³ Ellentmondani látszik viszont az, hogy a szerző annyit elárult magáról, hogy Erdélyben írta művét. TÚRÓCZI-TROSTLER arra a meggyőződésre jutott, hogy a mű első kiadása a 17. században jelent meg, ez azonban elkallódott, az egyetlen fennmaradt példány viszont 18. század eleji utánnomás. L. TÚRÓCZI-TROSTLER József utószavát az 1936-os gyomai facsimile kiadáshoz.

Kert-jéről, melynek első kötete az Egyetemi Nyomdában jelent meg (*Virágos Kert*, 1664). Ez volt az első önálló magyar kertészeti mű; a pozsonyi érseki botanikus kert alapján készült.²⁴

A jezsuita tanár Szentiványi Márton — a 17. század jelentékenyebb természettudománnyal foglalkozó tudósai közül az egyetlen katolikus, aki 1674-től vezette a nyomdát, 1688-tól királyi főcenzor volt — hatalmas műve, a *Curiosiora et selectiora variarum scientiarum miscellanea* 1689-től két évtizeden keresztül jelent meg. Kora teljes ismeretanyagát önálló dolgozatokban tette egymás mellé, erőteljesen skolasztikus természetszemlélettel, de a korban páratlanul tág körben. Műve a 18. század közepéig a jezsuita természettudományos irodalom példájaként és forrásaként szerepelt, iskolát teremtett.²⁵

A 18. században a fizika foglalja magában az összes természettudományt

A 18. század közepéig, az 1753-as egyetemi reformig a természettudományos oktatás képe nem sokat változott, s ezzel együtt a szakirodalom szintje is nagyrészt a 17. századin tengődött. A természettudományok a filozófián belül — bár önálló tanszékkel — a fizika keretében jelentek meg. A tanárok viszont nem egy-egy szaktárgyat tanítottak, hanem egy-egy csoportot „felvezettek”, végigvittek tanulmányaik során; tehát a tanárok a kellő szakmai elmélyülést nem érthették el (ez a rendszer csak 1770-ben szűnt meg). 1753-tól azonban jelentős módosítást jelentett a tanárok tankönyvírási kötelezettsége.²⁶ Kéri B. Ferencnek az 1750-es években megjelent mechanikai művei — melyek nemcsak a descartes-i és newtoni szemlélet harcának, a felvilágosodás természet-szemlélete betörésének dokumentumai a magyar egyetemen, hanem a Habsburg birodalom jezsuita természettudományos irodalmában az 1750-es évek végén megjelenő késői karteziánizmusnak elindítói — jelentették a frontáttörést.²⁷ Hamarosan három egyetemi fizikakönyv jelent meg az Egyetemi Nyomdánál Ádány András, Jaszlinszky András és Reviczky Antal tollából. Ezek az 1775 és 1758 között megjelent művek egyúttal műfajuk első képviselői voltak hazánkban. A tudományág látványos átalakulásáról vallott, e korok színvonalán álló tudományos tankönyvek megjelenésének pusztán túlnyúl az is, hogy egészében eklektikus mivoltuk mellett, részleteikben megjelent szerzőik mechanikus materialista állásfoglalása.²⁸

Ugyancsak jelentős részben az Egyetemi Nyomdánál jelentek meg a 18. sz. egyik legjelentősebb tankönyvírójának, Horváth K. Jánosnak fizikakönyvei (1767-től kezdve) s a magyar nyelvű népszerűsítő természettudományos irodalom megalapítójának, Molnár Jánosnak — egyébként az időmértékes verselés egyik első megszólaltatója is — latin nyelvű, verses, három kötetben kiadott ismeretterjesztő műve.²⁹

²⁴ GOMBOCZ i. m. 137—142.

²⁵ M. ZEMPLÉN Jolán: *A magyarországi fizika története 1711-ig*. Bp. 1961. 144—149.; M. ZEMPLÉN Jolán: *A magyarországi fizika története a XVIII. században*. Bp. 1964. 136—137. 145—149.

²⁶ M. ZEMPLÉN 1964. i. m. 136—140.

²⁷ I. m. 153, 214-től.

²⁸ I. m. 221—229, 240.

²⁹ I. m. 254—260, 446—448.

A kémia és a botanika kifejlődése az orvosi karon

A kémia a többi természettudományhoz hasonlóan a fizikán belül fejlődött a 18. század utolsó harmadáig. Az orvosi kar megalapítása után azonban — az orvostudomány igényei miatt — itt gyorsabb léptekkel indult fejlődésnek, mint a bölcsészeten belüli, eredeti helyén. Ez utóbbin, Horváth K. János tankönyvein kívül Piller Mátyás és Mitterpacher Lajos tankönyvei jelentős állomásai a hazai kémiai szakirodalom kialakulásának.³⁰ Az orvosi kar kémiai-botanikai tan-székére a megalakulásakor Winterl Jakabot nevezték ki. *Proclusiones ad chemiam saeculi decimi noni* című 1800-ban kiadott műve amellelt, hogy új kísérleteket tett közzé, Oersted majd Davy több nagyjelentőségű elgondolásának is kiindulását adta. Alapjában véve ez a mű volt a kémia történetében az első elektro-kémiai alapra épített rendszer.³¹

A magyar kémiai műnyelvet Schuster János dolgozta ki először egységes elvek alapján. Ez a később elvetett és átdolgozott nyelv — mely mégis jelentős szerepet játszott, s rendszerként az egyik első magyar műnyelv volt — az 1829-es gyógyszerárszabásban jelent meg.³² Itt kell megemlítenünk Bugát Pál *Természettudományi szóhalmazát* (1843), mely a sok elemében erőszakosan megmagyarított orvosi-természettudományi szaknyelv első reprezentatív gyűjteményét tette közzé.³³

A botanika tudománya ugyancsak Winterl műveivel kapott alapvető munkákat az Egyetemi Nyomdától. (A bölcsészeti fakultáson csak 1774-től rendszeresítették a természetrajz oktatását.³⁴) Winterl Jakab volt az egyik első magyar flórákutató is. Valószínűleg nagyrészt ő írta az első magyar flórát (*Flora Tyrnaviensis*, 1774), mely tanítványa, Horvátovszky Zsigmond disszertációjaként jelent meg. Az egyetem botanikus kertjének indexét 1788-ban adta ki Linné rendszere szerint, s ezzel egyúttal Magyarország számos növényfajtájának első leírását és képét is adta.³⁵ Az immár pesti egyetem botanikus kertjének megalapítása és kifejlesztése lett egyúttal a tervszerű flórákutatós alapja, s a tudományos kutatás központja a 19. század közepéig.³⁶

Orvostudományi disszertációk, hivatalos kiadványok és tankönyvek

Az orvosi irodalom négy műfajában kizárólagos, illetve kimagasló szerepet játszott az Egyetemi Nyomda.

1772-től 1848-ig készültek orvostudományi disszertációk — közben harminc év kihagyással. Ez idő alatt mintegy 860 orvostudományi értekezést nyomattak ki.³⁷ Ezeknek negyed része, 216 disszertáció készült az Egyetemi Nyomdában. Jelentőségüket pusztán mennyiségi oldalról is igen nagyra kell tartanunk.

³⁰ SZABADVÁRY Ferenc—SZŐKEFALVI-NAGY Zoltán: *A kémia története Magyarországon*. Bp. 1972. 108—109.

³¹ I. m. 103—104.

³² I. m. 176—178.

³³ MAGYARY-KOSSA Gyula: *Bugát és a magyar orvosi nyelvet*. Magyar orvosi emlékek. I. köt. Bp. 1929. 316—322.

³⁴ GOMBOCZ i. m. 192—194.

³⁵ I. m. 227—240.

³⁶ I. m. 249.

³⁷ RÉTI i. m. 4.

Témáik pedig felölelték az orvosi elmélet, a klinikum, a közegészségügy és betegségmegelőzés csoportjait, sőt már a 19. század első évtizedére annyira szaporodott a kémiai tárgyú — általában „medico-pharmaceutica” jelzővel illetett — disszertációk száma, hogy az orvosi kar kémiai doktorátust is akart adományozni. Tehát az orvostudomány körénél lényegesen többet felölelték a disszertációk. Tudománytörténetünk néhány jelentős alakjának (Husztai Zakariás, Reineggs Jakab, Stáhly György, Bakody József, Linzbauer Ferenc, Benkó Sámuel, Nendtvich Károly, Wachtel Dávid) disszertációja az Egyetemi Nyomdából került ki. E vegyes színvonalú, a rutin- vagy fércmunkát és a tudományos újdonságokat egyaránt megjelentető kiadványcsoportnak egyébként néhány érdekes darabját is megtaláljuk az Egyetemi Nyomda kiadványai között. Fuker Jakab 1773-ban készült munkája pl. az egyetemi állapotokat bíráló hangjával még egykorú bécsi pamfleteknek is alapanyagot adott. A klinikum terén Schweger János 1777-ben megjelent értekezése ma is érdekes, kimerítő képet nyújt a 18. század végi orvosi vizsgálatok lefolyásáról. Hammerschmidt Ferdinánd 1838-ban az elsők között foglalkozott természettudományos meg-alapozottsággal a testedzés fontosságával.³⁸ E néhány kiragadott munkán és neven kívül arról ma még keveset lehet mondani, hogy a szakirodalom továbbfejlesztésére milyen hatással voltak.

A hivatalos nyomtatványok — az Egyetemi Nyomda privilégiumának folyományaként — szinte kivétel nélkül ott jelentek meg. Ezek az egészségügy egésze és az orvosképzés számára természetüknél fogva mindig jelentősek voltak. Közülük néhány ma is kiemelkedő orvostörténeti érték. Ilyen a 19. század eleji gyógyszerárszabványok csoportja. A Magyarországra érvényes hivatalos gyógyszerkönyvek 1774 és 1844 között Bécsben jelentek meg. A gyógyszerárszabványokat azonban 1804-ben elkülönítették Magyarország számára s az Egyetemi Nyomdánál jelentették meg évtizedenként 2—4 kiadásban. 1829-ben és 1843-ban már az orvosi kar dolgozta ki ezeket.³⁹

Rendkívül fontos volt, s ma már forrásértékű gyűjtemény Linzbauer hét kötetes munkája, mely közzé tette az Árpád kortól 1848-ig kiadott összes egészségügyi vonatkozású törvény, rendelet és szabályzat teljes szövegét (1852—1861).

A hivatalos kiadvány-jelleg, az orvostudományi és az ismeretterjesztő irodalom együtt jelentkezett a himlőoltással kapcsolatban. Magyarországon 1799-től végezték a Jenner-féle oltásokat, s a világon elsőként, 1804-ben már rendelet írta elő alkalmazását, amit 1813-ban általánosan kötelezővé tettek. A vakcináció bevezetése Bene Ferenc nevéhez fűződik; az ezzel kapcsolatos irodalom alapvető művei az Egyetemi Nyomdában jelentek meg: Bene műve 1816 és 1818 között latin, magyar, német, szlovák, román, szerb és horvát nyelven is; Szathmáry Józsefé magyarul, latinul és szerbül (1818); Lenhossék Mihály hivatalos szabályzata és újrászabályozása pedig latinul (1829).⁴⁰

A többi természettudományhoz hasonlóan az orvostudomány számára is sokáig a tankönyvirodalom maradt a legfontosabb műfaj. A hazai orvostudo-

³⁸ L. bővebb ismertetésüket: RÉTI i. m.

³⁹ BARADLAI János—BÁRSONY Elemér: *A magyar gyógyszerészet története*. Bp. 1930. II. 61.

⁴⁰ GORTVAY György: *Az újkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története*. I. Bp. 1953. 12—16.; FRIEDRICH Ildikó: *Bene Ferenc és az első himlőoltás Pest-Budán*. *Orvosi Hetilap* 1971. 14. 811.; FRIEDRICH Ildikó: *The Spreading of Jenner's Vaccination in Hungary*. *Medical History in Hungary* 1972. (Comm. Hist. Artis Med. Suppl. 6.) Bp. 1972. 139.

mány szervezett központja az orvoskar lévén, ez volt kiindulópontja a tudományos igényű szakirodalomnak is, mely már az első orvostudományi tanárok működésével jelentkezett.⁴¹ A már említett Winterlen kívül különösen Plenck Jakab volt termékeny — bár művei sokszor kompilációk voltak — és a század végén már Európa több részében ismert tankönyvíró. Műveinek jelentős része a bécsi Gräffer kiadónál, de az Egyetemi Nyomda nyomásában jelent meg.

A magyar orvosi tankönyvirodalom megalapítója, a sebészhallgatók első tanára, Rác Sámuel volt. Magyar nyelvű tankönyvei fellelkesítették a kor költőit, akik dicsőítő verseket írtak egyes műveikhez (Ányos Pál, Földi János, Csokonai Vitéz Mihály). Művei közül alapvető tankönyve, a két kötetes *Orvosi praxis* az Egyetemi Nyomdában jelent meg. Évtizedekig a sebészek legkedveltebb tan- és kézikönyve volt.⁴² Feltehetőleg igen magas példányszámban jelent meg 1801-ben, mert még az 1870-es években is árusították.⁴³

A kötelezően előírt tankönyveknek, mint korábban már említettük, csak egy része jelent meg az Egyetemi Nyomdánál. Ezek közül azonban igen fontos volt néhány munka. Bene Ferenc tankönyvei közül is kiemelkedik *Elementa politiae medicae* című műve (1807), mely Huszty korán jött műve után ténylegesen megalapította Magyarországon az egészségügyi rendszert,⁴⁴ valamint igazságügyi orvoslási tankönyve (1811). Fabiny János Teofilnak, a szemészet első magyar egyetemi tanárának tankönyve magyar nyelvű kiadásban jelent meg az Egyetemi Nyomdánál. Reisinger János kétkötetes, magyar nyelvű állattani tankönyve ugyancsak itt jelent meg (1846—1848).

Az első magyar nyelvű orvosi szakfolyóiratok

A magyarországi orvosi szakirodalom kifejlődésében és megizmosodásában, s a magyar orvosi szaknyelv kialakulásában is nagy szerepet játszottak első orvosi folyóirataink. Ezeknek kiadásával az Egyetemi Nyomda végképp egyedülállóan fontos helyet biztosított magának orvostörténelmünk szempontjából. Az első magyar orvosi szakfolyóirat — mely nemcsak a hazai orvostudományi irodalom igényét, de már a magyar nyelvű szakirodalom létjogosultságát is bizonyította —, a Bugát és Schedel (Toldy) szerkesztette *Orvosi Tár* első három évfolyama 12 füzet kivételével az egyetemi Nyomda kiadásában látott világot.⁴⁵

A magyar tudományos gyermekgyógyászat megalapítója, Schoepf-Merei Ágost hívta életre a második magyar orvosi periodikát, a *Magyar orvosi és természettudományi évkönyveket* (1842—1844), mely egyúttal első orvosi referálós folyóiratunk is volt.⁴⁶

Amikor Poór Imre 1861-ben megindította a *Gyógyászatot*, nemcsak a már kialakult hazai orvostársadalom közép-rendjének orgánumát hozta létre az *Orvosi*

⁴¹ DUKA ZÓLYOMI Norbert: *Orvosképzés a nagyszombati egyetem orvosi karán*. Comm. Hist. Artis Med. 51—53 (1969). 40.

⁴² GORTVAY i. m. 168—169.

⁴³ SZINNYEI i. m. 622.

⁴⁴ DUKA ZÓLYOMI, Norbert: *Z. G. Huszty, 1754—1803*. Mitbegründer der modernen Sozialhygiene. Bratislava 1972.

⁴⁵ L. bővebben: BATÁRI Gyula: *Bugát Pál folyóirata, az Orvosi Tár, 1831—1848*. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1970—1971. Bp. 1972. 357—370. Az első kötet kiadója után tévesen általánosítja TRATTNER-KÁROLYIT az egész folyóirat kiadójaként.

⁴⁶ GORTVAY i. m. 89—90.

Hetilappal szemben, hanem Magyarország második leghosszabb életű és egyik legfontosabb orvosi folyóiratát is.

E három lap mellett feltétlenül említést érdemel a Schedel által megindított *Tudománytár* is, mely 1843-tól az Akadémia tudományos folyóirataként, orvosi és természettudományos művelődésünk története szempontjából is alapvető fontosságú.

A 19. századi orvostudomány néhány jelentős műve

Az Egyetemi Nyomdánál megjelent orvosi munkák jelentőségének vázolója azonban nem lenne teljes, ha legalább néhány egyedileg kiemelkedő művet fel nem sorolnánk. Itt jelent meg Tolnay Sándornak, az Egyetem első állatorvos professzorának és állatorvosi irodalmunk egyik megteremtőjének két munkája; marhavész elleni oktatása (1816) több nyelven is. Schoepf-Merei munkái közül is kiemelkedik alapvető gyermekgyógyászati tankönyve (1847). Semmelweis vitairatai, melyeket nyílt levélként írt tanai védelmében kora legtekintélyesebb szüléseihez (1861—1862-ben), ugyancsak az Egyetemi Nyomdánál jelentek meg (*Zwei offene Briefe, Offener Brief*). A kórbonctan első hazai professzora, meghonosítója, Arányi Lajos itt jelentette meg 1864-ben tankönyvét.

Az 1860-as évek második felében az orvosi szakirodalom szervezett központja is működni kezdett: a Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat. Pesti orvostanhallgatók nyílt levelére, a New Sydenham Society mintájára Markusovszky Lajos már 1860-ban megkezdte szervezését, engedélyeztetését. Az 1863-ban megkapott legfelsőbb jóváhagyás után Balassa János elnökletével, Markusovszky titkárságával megkezdte működését a Kiadó, mely orvosi tankönyvek és kézikönyvek kiadását, valamint a legjobb külföldi művek magyar nyelvű kiadását tűzte ki célul.⁴⁷ Első köteteinek előállítását is jelentős részben az Egyetemi Nyomda végezte (Niemeyer, Billroth, Fresenius, Erlenmeyer, Eigenbrodt, Pettenkoffer, Graefe művei).

Az egyetemi orvoskar, mint tudományos gócpont működésének megindulása után majdnem egy évszázaddal létrejött a szakirodalom szervezőközpontja is. Az orvostudomány és az orvostársadalom erre az időre kialakult, megizmosodott; többé-kevésbé határozott körvonalakkal kialakultak tudományos szakágai, sőt a szakmai élet és a tudományág művelésének különböző szinterei is. Ezzel a Egyetem addigi, tudányszervezőként is kizárólagos helyét más szervezetek vették át. Ennek a folyamatnak kiteljesedése, a kiegyezés utáni időszak gyors kapitalista átalakulása, a kapitalista kiadók állandósulása és megerősödése, a nyomdaipar gyors gyarapodása együttesen indokolta, hogy az 1870-es évektől az Egyetemi Nyomda elvesztette azt a kiemelkedő szerepét a hazai orvosi-természettudományos irodalom kiadásában, melyet egy évszázadon keresztül őrzött.

A feldolgozott adatok és a kiadott művek tudománytörténeti jelentőségének összevetése alapján bizonyos, hogy az Egyetemi Nyomda orvosi-természettudományos irodalmunk kialakulási időszakának legfontosabb kiadója volt. Az is nyilvánvaló, hogy ez nem valamiféle kiadói politika eredménye volt, hanem szükségszerűen eredt az Egyetemi Nyomda helyzetéből és privilégiumaiból. Ez is egyik bizonyítéka és mutatója a hazai tudományosság és szakirodalom egy-központú — egyetem-centrikus — kialakulásának.

⁴⁷ Győry 1936. i. m. 564—565.

GÉZA BUZINKAY

The University Press (Nagyszombat—Buda—Pest) and the Development of the Medical and Scientific Literature in Hungary (1577—1877)

The press established in 1577 and flourishing from 1640 onwards rendered full homage in whole Europe as the printing house of counter-reformation. That already determined the character of its publications. Since the Society of Jesus had been dissolved in Hungary (1773) — and partly because of the pretension of Medical Faculty having been established for a short while (1769) — the University Press took greater share than earlier in the developing of sciences until the last quarter of the 19th century.

We can estimate at nine thousand medical and scientific books connecting closely with medicine which were published in Hungary till the end of the 19th century. In its first three hundred years, till 1877, the University Press published 398 medical and scientific works in 449 volumes (without its paid works) and 4 periodicals. This counted 4.42 per cent of the nine thousand books mentioned above. The greatest part of these were first publications (349) in their original languages, first of all in Latin and in the 19th century in Hungarian (338).

Having increased the number of medical-scientific publications in the last quarter of the 18th century, it published 38.5 per cent of the whole one in the first half of the 19th century. After the War of Independence in 1848/49 it was only in the 1860s that a more notable quantity of scientific books appeared at the University Press. In the 70s the Press already lost its significance. The following decades were not only the period of quick development in academic medical science but also that of the mushroom growth of the number of presses. The medical-scientific literature appearing in a large number could not be attached to a certain press any more.

Being taken into consideration the significance of its publications in the field of Hungarian history of sciences beyond quantitative data, it is clear to us that the University Press was the most important printing house of the initial period of our medical-scientific literature. This role issued, also obviously, not from any conscious policy of the Press but from its position and privileges necessarily. This leading role showed and proofed that the development of sciences and scientific literature in Hungary was closely bound to one centre, to the University. In addition we must point out that the government of those centuries, the *Consilium Locumtenentiale*, by its influence on the University and University Press played a quite important role in the development and encouragement of sciences in our country.